

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/3 2022 s. 981-990, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

БАЙЫРКЫ ТҮРКЧӨ (БАЙЫРКЫ УЙГУРЧА) "СЮАНЬЦЗАН БИОГРАФИЯСЫНДАГЫ" (XI К.) КЫРГЫЗ ЭТНОНИМИ

Nurdin USEEV*

Geliş Tarihi: Nisan, 2022

Kabul Tarihi: Eylül, 2022

Абстракт

629-645-жылдардын аралыгында Чыгыш Түркстан, Борбордук Азия жана Афганистан аркылуу Индияга саякат жасаган Сюаньцзан чоң саякатчы, көрүнүтүү окумуштуу жана котормочу катары белгилүү. Сюаньцзандын өмүр-баяны жана Индия саякаты 650-жылдары шакирттери тарабынан өзүнчө бир эмгек катары жазылган. Кытайча жазылган бул эмгекти XI кылымдын башында, Чыгыш Түркстанда Шинку Шели Тутун байыркы түрк (уйгур) тилине которуп чыккан.

Байыркы уйгур жазуусу менен жазылган “Сюаньцзан биографиясында” байыркы түрк жер аттарын, элдерге жана тарыхына байланыштуу айрым баалуу маалыматтар орун алган. Булардын бири – бул кыргыз этноним. Кытай императору Тай-цзундун мыкты сапаттары баяндалган бөлүмдө кыргыз түрүндө орун алган бул этноним эки жерде учурайт. Биринчи текстте Тай-цзун Тибетти түгөл иликтеп, кыргыздарды толугу менен аңдап билип, түрктөргө, өсүмдүк кийимдүү элдерге жакшы жана адамгерчиликтүү мыйзамдарды жеткиргени үчүн алар ага баш ийип, белектерин жибере баштаганы айтылган. Экинчи текстте түндүктөгү элдердин, анын ичинде кыргыздардын Кытай бийлигине киргени баяндалган. Бул тексттердин жалпы мааниси боюнча кыргыздар – Улуу Кытай сепилинин түндүгүндө жашаган, Кытай үчүн ким экендиктерин билүү маанилүү болгон жана аларды каратып алуу Кытайга чоң кадыр-барк алып келген бир түрк эли.

Ачкыч сөздөр: кыргыз этноним, Сюаньцзан биографиясы, Шинку Шели Тутун, байыркы түрк (уйгур) тили.

KYRGYZ ETHNONYM IN THE OLD TURKIC/ UYGHUR 'HÜEN- TSANG BIOGRAPHY'(XI CENTURY)

Abstract

Xuanzang, who traveled to India by crossing East Turkestan, Central Asia and Afghanistan between 629-645, is known as a great traveler, translator and scholar. Xuanzang's life story and his visit to India were later written as a separate work by his students around 650. At the beginning of the XI century Shinku Sheli Tutung translated this work, which was written in Chinese, into Old Turkic/Uyghur in East Turkestan.

In the 'Xuanzang Biography' written in the Old Uyghur script, there is some information about Old Turkish place names, peoples and history. One of

* Dr. Öğr. Üyesi; Uluslararası Türk Akademisi, nurdin.useev@manas.edu.kg

them is the ethnonym Kyrgyz. In the part of the work where the skills of the Chinese emperor Taizong are praised, this ethnonym is mentioned in two places. In the first text, it is explained that Taizong fully researched Tibet, understood and knew the Kyrgyz completely, and that they were subject to China because he brought the right laws there. In the second text, it is described that the peoples of the north, including the Kyrgyz, came under Chinese rule. According to the general meaning of these texts, the Kyrgyz are a Turkish tribe that resides in the North of the Great Wall of China, which should be understood for China, that is, who they are to be known, and conquering them brings great prestige to China.

Keywords: The ethnonym Kyrgyz, ' Xuanzang Biography, Shinku Sheli Tutung, Old Turkic/Uyghur.

Киришүү

840-жылы кыргыздардан сокку жеп, түштүккө, Гансуга, Чыгыш Түркстанга жер которууга аргасыз болгон уйгурлар бул аймактарда Кочо уйгур падышалыгы (860-1368-жж.), Гансу уйгур мамлекети (905-1226-жж.) сыяктуу мамлекеттерди курушуп, согд жазуусунун негизинде байыркы уйгур жазуусун түзүшкөн. Алгач манихеизмге, кийин буддизмге кирген байыркы уйгурлар байыркы түрк-уйгур тилинде бай адабият түптөшкөн. Апырын Чор Тигин, Шинку Шели Тутун өңдүү акын, жазуучулар орток түрк адабиятындагы алгачкы лирикалык, граждандык ырларды жазышса, “Ырк битиг” бал китебинде байыркы түрк эпосунан, мифологиясынан мисалдар берилген. Ошону менен бирге санскрит, кытай тилдеринен буддизмге байланыштуу көптөгөн эмгектер байыркы түрк-уйгур тилине которулуп, котормочулук аябай өнүккөн (Ercilasun, 2004, б. 226-265). Ошондой котормо чыгармалардын бири – бул “Сюаньцан биографиясы”. Мына ушул эмгекте кыргыз этноними эки жолу учурайт.

1. Шинку Шели Тутун жана “Сюаньцан Биографиясы”

Кытай элинин эң көрүнүктүү окумуштуу, саякатчыларынын бири – бул VII кылымда жашап өткөн Сюаньцан деген аалым. Сюаньцан 629-645-жылдары Чыгыш Түркстан, Орто Азия жана Афганистан аркылуу Индияга саякаттап, бул аймактардагы Суяб, Талас сыяктуу шаарлар, тоолор, дарыялар, калктар, анын ичинде түрк элдери тууралуу көптөгөн маалыматтарды жазып калтырган (Cusaev c.b. 2003, б. 71).

Кийин 650-жылдары анын саякаты жана өмүр баяны шакирттери тарабынан колго алынып, өзүнчө эмгек катары жазылган. “Сюаньцан биографиясын” XI кылымдын биринчи жарымында Чыгыш Түркстанда (азыркы Кытай Эл Республикасынын Синцзян-Уйгур автономиялуу облусу) Шинку Шели Тутун аттуу акын жана котормочу кытайчадан байыркы түрк тилине которгон. Шинку Шели Тутун тарабынан “Бодисатав таито самтсо ачарының йорыкын укытмак атлыг тси-ын-чүен тегме кави ном битиг (*Улуу Таң династиясы доорундагы трипитака мыйзамдарынын устасы бодисатванын жашоосу деген Тсин-чүен деген кавиа үйрөтүү китеби*)” деп которулган бул эмгекти Сюаньцандын шакирти Хуэй-ли жазып баштап, анын өлүмүнөн кийин Янь-цзун аттуу башка бир шакирти бүтүргөн (Ölmez, 1994, б. 12).

Шинку Шели Тутун болжол менен XI кылымдын башында Беш-Балыкта туулуп өскөн, Кочо уйгур падышалыгында жашаган жана өз доорунун белгилүү кишилеринин бири болгон инсан. Ал буддизмге байланыштуу кытайча эмгектерди түрк тилине которуу ишине жооп берген. Айрым окумуштуулар анын кытай тектүү болушу мүмкүн экендигин

белгилешсе да, мунун так далилдери жок. Эгер кытай болсо, анда кытайча да эмгектери болмок деген жүйө менен түрк тектүү экендигин жактагандар басымдуулук кылат (Zieme, 2022, б. 315).

Мына ушул байыркы уйгур жазуусу менен жазылган байыркы түркчө/уйгурча эмгекте кыргыз этноними кездешет. "Сюаньцзан биографиясынын" байыркы түркчө котормосу жалпы 10 бөлүмдөн туруп, **кыргыз** сөзү жайгашкан 6-бөлүмү Санкт-Петербургда, Россия илимдер академиясынын Чыгыш кол жазмалар институтунда SI Uig 3 деген шифр менен сакталып турат. Бул эмгекти 1991-жылы Л.Ю. Тугушева жарыялаган (Tuguşeva, 1991).

2. "Сюаньцзан Биографиясындагы" Кыргыз Этноними Учурган Тексттер

Кыргыз этноними аталган эмгекте Сюаньцзандын император Тай-цзундун (башкарган жылдары 627-649) мамлекеттик иштерди башкарууга кеңешчи катары катышуу өтүнүчүнөн баш тартканы сүрөттөлгөн бөлүмдө учурайт. Сюаньцзан өз сөзүндө император Тай-цзун терең билимге жана жогорку интеллектке ээ болгондуктан экинчи адамдын кеңешине муктаж эмес экенин баса белгилеп, анын беш артыкчылыгын, мыкты сапаттарын, жасаган иштерин жана ийгиликтерин санап өтөт (Zieme, 2011, б. 39).

Аталган эмгекте кыргыз сөзү **кыркыз** түрүндө жазылып, эки текстте учурайт:

1-текст

Биринчи текст Сюаньцзандын үчүнчү жүйөсүн чагылдырган, тагыраак айтканда, император Тай-цзун дүйнөнүн төрт бурчуна өзүнүн туура жана адамгерчиликтүү мыйзамдарын, эрежелерин орнотконун сүрөттөгөн бөлүмдө жайгашкан.

Күнтүн Түпүтүг төзкерип, тагдын **кыркызыг** түпкерип, оймыш йакалыг, ытгын ичтечи түрклериг, от тонлуг терс йапыглыг кишилериг буларка барча эдгүсин тегүрү, йарлыкамадук эрмези үзе төрүлүг төрүке тегип, төпүлерин үгденип, тизлерин чөкидип, таңсук эд-таварларын эртүрү (*Түштүктө Тибетти толугу менен иликтеп, тоодо (түндүктө) кыргыздарды толугу менен аңдап билип, оймо-чиймелүү жакалуу, жыттуу идиштен (суусундук) ичкен түрктөрдү, өсүмдүк кийимдүү, терс топчуланган кишилерди, булардын барчасына жакшылыгын тийгизип, жакшылык кылбай койбогону үчүн (алар) мыкты мыйзамга жетип, баштарын ийип, тизелерин бүгүп, таңсык товар-малдарын жиберип (баш ийишти)*) (Сюаньцзан, VI 42)¹.

Бул сүйлөмдө Сюаньцзан ошол мезгилдеги Тай-цзун Тибетти түгөл иликтеп, кыргыздарды толугу менен аңдап билип, түрктөргө, өсүмдүк кийимдүү элдерге жакшы жана адамгерчиликтүү мыйзамдарды жеткиргени үчүн алар ага баш ийип, белектерин жибере баштаганын айткан.

Бул эмгектеги **кыркыз** этнониминин маанисин чыгарып, ким экендиктерин такташ үчүн байыркы түркчөдөн жана кытайча түп нускасынан кимдер кандай которушканы маанилүү. Ошондуктан биз бул жерде айрым котормолорду берүүнү туура көрдүк.

¹"Сюаньцзан биографиясынын" байыркы уйгурча тексти Л. Ю. Тугушеванын "Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. Фрагменты из Ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР" аттуу эмгегинен алынып, кыргызчага автор тарабынан которулду.

Байыркы түркчө тексттин котормолору:

А. Л. Ю. Тугушева бул сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй окуп, которгон:

küntün tüpütüg tözkärip, taydın **qırqızıy** tüpkärip (*На юге он досконально изучил тибетцев, на севере — кыргызов*) (Tuguşeva, 1991, б. 130, 248).

Б. П. Зиме **кыргыз** этноними жайгашкан сүйлөмдү мындай деп окуп, которгон:

küntün töpütüg tözgärip, taydın **qırqızıy** tüpgärip (*In the South they influence the Tibetan, in the North they reach the Kırkız “Түштүктө тибеттиктерге таасир этип, түндүктө кыргыздарга жетип”*)². П. Зиме бул тексттеги **кыргыз** сөзү бир элди билдирген этноним катары орун алганын белгилеген (Zieme, 2011, б. 40).

Кытайча түп нускасынын айрым котормолору:

А. Ли Ронгзинин англисче котормосу:

Nan jin Yanzhou, bei qiong Xuansi (*to the edge of the Fiery Island in the south, and to the Great Wall in the north “Түштүктө Оттуу аралдын четине, түндүктө Улуу дубалга чейин”*) (Li, 1995, б. 190).

Б. А.Л. Майердин немисче котормосу:

Nan jin Yanzhou, bei qiong Xuansi (*im Süden erschöpfen sie den Feurigen Archipel, und im Norden erfüllen sie [die Gebiete] bis zum Dunklen Paß “Түштүктө Оттуу архипелагдарды багынтып, түндүктө Караңгы ашууну каратып”*) (Mayer, 2001, б. 60).

Шинку Шели Тутуң **кыргыз** деп которгон кытайча түп нускадагы **bei qiong Xuansi** сөз айкашы байыркы кытай тилинде Кытай сепилинин алыскы түндүк аймагы дегенди билдирет³. Демек Шинку Шели Тутуң үчүн Кытай сепилинин түндүгү, ал жакта жашагандар – бул кыргыздар.

2-текст

Экинчи текст император Тай-цзундун согушкерлигин төртүнчү жүйө катары көргөзгөн бөлүмгө таандык. Бул бөлүмдө Сюаньцзан **түрк йочул бодун** деген ат аркылуу гунндар менен байыркы түрктөрдү бир эле эл катары сүрөттөп, алар дайыма Кытайга кол салып, коркунуч туудуруп келишкенин, император Тай-цзун тактыга отуруп, аларды талкалаганын жазган.

Тулп куз аркурукы ынчын ада иллиг барча Тавгач илиңе кирдилер. **Кыргыз** йа мингүлүг кишилер йумкы ич ичреки болтылар (*Түндүк тараптагы жаман абалдагы элдердин бардыгы Кытай мамлекетине киришти. Кыргыздар менен атчан жаачы кишилер толугу менен баш ийишти*) (Сюаньцзан, VI 44).

Бул сүйлөмдө Сюаньцзан Кытай өкүмдары Тай-цзундун 628-630-жылдардагы ийгиликтүү аскердик жүрүштөрүнүн натыйжасында түндүктөгү элдер, тагыраак айтканда, түрк элдери толугу менен Кытай мамлекетине киришкенин, кыргыздар менен атчан жаачы элдердин бардыгы баш ийишкенин жазган.

² Англисче жана немисче тексттердин кыргызча котормолору авторго таандык.

³ Кытайча тексттердин котормосунда жана бул сөздүн маанисин тактоодо чоң көмөк көрсөткөнү үчүн Пекин Маданият жана тил университетинин Кытай тили жана адабияты бөлүмүнүн магистратура программасында окуп жаткан Акмарал Токтосуновага терең ыраазычылыгымды билдирем.

Бул тексттеги **кыргыз** этнонимин менен кимдер берилгенин аныкташ үчүн да байыркы түркчөдөн жана кытайча түп нускасынан кандай которулганын кароо зарыл.

Байыркы түркчө тексттин котормолору:

А. Л. Ю. Тугушева бул сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй окуп, которгон:

tolp quz arquruqı inçin ada illig barça tavqaç iliñä kirdilär: **qırqız** : ya mingülük

kişilär yumqı ic içäräki boltılar (*Жители бедствующих (парн.) стран по северную сторону гор все вошли в тавгачскую страну, кыргызы и верховые лучники все включились*) (Tuguşeva, 1991, б. 132, 250).

Б. П. Зиме **кыргыз** этноними жайгашкан бул текстти мындай деп окуп, которгон:

tolp quz arkuruki ençin ad(1)n ellig barça tavqaç eliñä kirdilär: **kırkız** ya mingülük

kişilär yumki ic içräki boltılar (*The people belonging to all realms beyond the northern slopes they all entered into the Chinese realm. The Kırkız and the Mounted Ones (bearing) bows wholly became (slaves) inside (the realm) “Түндүк тоолорундагы бардык падышалыктарга караган элдердин бардыгы Кытай падышалыгына киришти. Кыргыздар жана атчан жаачылардын бардыгы (Кытайга) көз каранды болушту”*). Ошону менен бирге П. Зиме бул тексттеги гунндардын эң жогорку титулунун **кыргыз** этноними менен которулуп берилишин түшүндүрүү мүмкүн эмес деген жыйынтык чыгарат (Zieme, 2011, б. 46).

Кытайча түп нускасынын айрым котормолору:

А. Ли Ронгзинин англисче котормосу:

Hanhai yanran zhi yu, Bing du difeng, Chanyu gongji zhi ren, Ju chong cheqie (*The regions of the Mongolian Desert and Yanran Mountain were included in the empire as feudal lands; and the Canyu with his tribespeople, who were good archers and riders, came to be subjects and concubines “Монгол чөлүнүн жана Янран тоолорунун аймактары империяга феодалдык чөлкөмдөр катары кирди; Шанүй мыкты жаачан жана чабандес болгон уруулаштары менен кул-күң болушту”*) (Li, 1995, б. 191).

Б. А.Л. Майердин немисче котормосу:

Hanhai yanran zhi yu, Bing du difeng, Chanyu gongji zhi ren, Ju chong cheqie (*so daß [die Gebiete] Hanhai und Yanran wieder in die ‘zivilisierte Welt’ [Chinas] zurückkehrten und die berittenen Bogenschützen des Khans allesamt zu Dienern und Dienstmädchen gemacht wurden “Ошентип, Ханхай менен Янран кайрадан «цивилизациялуу дүйнөгө» [Кытайга] кайтып келишти жана хандын атчан жаачыларынын баары кул-күң болуп калышты”*) (Mayer, 2001, б. 63).

Экинчи тексттин кытайча түп нускасындагы **Chanyu (Шанүй)** сөзү байыркы кытай тилинде *кенен, кеңири* деген маани берип, өтө чоң бийликке эгедер гунндардын падышасын билдирет (Taskin, 1984, б. 306). Күбө болгонубуздай, Шинку Шели Тутуң гунндардын падышасынын титулу болгон **шанүй** сөзүн **кыргыз** деп которгон. Жогоруда белгиленгендей, П. Зиме бул жагдайды түшүндүрүш мүмкүн эмес экендигин айтса, Л.Ю. Тугушева бул эмгекти кытайчадан түркчөгө которгон Шинку Шели Тутуң түрк элдеринин тарыхын жана географиясын мыкты билгендигин белгилеп, муну далилдеш максатында мындай дейт:

Вообще говоря, в тексте уйгурской версии "Биографии" представлено множество примеров осведомленности ее составителя в фактах, касающихся истории тюркоязычных народов Центральной Азии. Так, например, в той части текста, где говорится о достижениях правителя из династии Тан в борьбе с кочевыми народами "по северную сторону гор" (VI 44, 11), в результате успешно проведенной военной операции захватившего большое число пленных, Шынгко Шели Тутунг допускает отступление от текста оригинала и вместо "шаньюйский народ и верховые лучники" дает перевод: "...кыргызы и верховые лучники" (VI 44, 12–13), конкретно обозначив народ, о котором идет речь (Tuguşeva, 1991, б. 21).

Бул айтылгандар боюнча, Л. Ю. Тугушева **шанүй** сөзү менен кыргыздар берилген деп эсептейт. Шинку Шели Тутундун котормочулук өнөрүн өзүнчө бир макалада карап чыккан М. К. Юнусоглу Шинку Шели Тутунг "Сюаньцзан биографиясын" которууда эркин которуу моделин колдонуп, айрым жерлерде комментарий берүү, түшүндүрүү ыкмаларын пайдаланган деген жыйынтык чыгарат (Yunusoglu, 2022, б. 129). Демек, Шинку Шели Тутунг үчүн гунндардын падышасы, анын эли – бул кыргыздар. Бирок бул жерде эске алынышы керек болгон жагдай "Сюаньцзан биографиясындагы" бул тексттерде 627-649-жылдары Кытайды башкарып турган Тай-цзундун 628-630-жылдары түрктөрдү басып алганы сүрөттөлгөн. Анын үстүнө бул эмгектин кытайчасындагы гунндарды билдирген **xiongnu (сюнну)** сөзүн Шинку Шели Тутунг **түрк йочул бодун** (эркин түрк эли) деп которгон. Й. Ашури муну далил катары көргөзүп, гунндардын теги түрк деген жыйынтык чыгарган (Ashuri, 2006). Ошону менен бирге Л. Ю. Тугушева "Сюаньцзан биографиясындагы" **түрк йочул бодун** (эркин түрк эли) сөз айкашы гунндарды да билдирерин так далилдер менен көрсөткөн (Tuguşeva, 1991, б. 18-19). Демек, Шинку Шели Тутунг тарабынан **кыргыз** деп которулган **шанүй** сөзү "Сюаньцзан биографиясынын" кытайча түп нускасында негизинен гунндардын падышасын билдирсе да, **кыргыз** сөзү жайгашкан текстте 628-630-жылдардагы түрктөр менен байланыштуу орун алган.

3. "Сюаньцзан Биографиясындагы" Кыргыз Этнониминин Тарыхый

Жана Контекстик Мааниси

Байыркы түркчө "Сюаньцзан биографиясындагы" кыргыз этноними орун алган эки сүйлөмдүн контекстик милдетин, ички маанисин жана тарыхый окуялар менен болгон байланышын иликтесек, төмөнкүдөй жыйынтыктарды алабыз:

1. Биринчи текстте берилген географиялык маалыматка ылайык кыргыздар – түндүктө, тоодо, Улуу Кытай сепилинин түндүгүндө жашаган эл. Муну Шинку Шели Тутундун котормосу көргөзүп турат. Ошону менен бирге бул маалымат тарыхый фактылар менен да тастыкталат. Мисалы, Сыма Цяндын "Ши Цзи" аттуу эмгегинде б.з.ч. II кылымда гунндардын түндүктөгү элдерди каратып алганы айтылганда кыргыздар да эскерилет (Biçürin I, 1950, б. 50).

Бул тексттеги Тай-цзун түндүктөгү кыргыздарды андап билди деген маалымат да тарыхый фактылар менен үндөшүп кетет. Анткени Тай-цзун 632-жылы Ван И-хун аттуу элчисин кыргыздарга жиберген (Suprunenko, 1974, б. 240). Аталган элчиликке жооп иретинде 648-жылы кыргыздардын башчысы Шибокүй Ачжан Тан империясынын борбору Чаньянда император Тай-цзундун кабылдоосунда болуп, кыргыз аймагынын

тутугу (генерал-губернатору) деген чин алган (Hudyakov, 1995, б. 40). Башкача айтканда, император Тай-цзун кыргыздар тууралуу жакшы кабардар болгон.

2. Экинчи текстте Кытай (Тан) өкүмдары Тай-цзундун 628-630-жылдардагы

ийгиликтүү аскердик жүрүштөрүнүн натыйжасында түндүктөгү элдер толугу менен Тан империясына багынганы белгиленген. Бул тексттеги жаман абалдагы, жашоосу начарлаган эл деп Чыгыш Түрк кагандыгынын курамындагы элдер айтылса керек. Анткени 627-жылдын кышында кагандыктын аймагында жут болуп, малдын көбү кыргызга учураган. Мунун натыйжасында кагандыктын ичинде нааразычылыктар күчөгөн. Түрк кагандыгынын өкүмдары Ил Каган 630-жылы кытайлардын тузагына түшүп, туткунга алынган. Натыйжада Чыгыш Түрк кагандыгы кулап, Кытайга көз каранды болгон (Тазағи, 2015, б. 147). Мына ушул аскердик жүрүштөрдүн жыйынтыгында кыргыздардын да Кытайга каратылганы белгиленген.

3. Тексттердин экөөсүндө тең кыргыздар Кытай тарыхынын эң гүлдөп-

өскөн, саясий-аскердик күчү болуп көрбөгөндөй көтөрүлгөн алтын доору деп эсептелген Тан империясынын (618-907-жж.) эң көрүнүктүү, кудуреттүү, прогрессивдүү императору Тай-цзундун мамлекетти башкаруудагы чоң талантын, мыкты колбашчылык сапатын тастыктоодо көрсөткүч катары колдонулган. Демек аталган тексттердин жалпы маанисине караганда кыргыздар – түндүктү, Улуу Кытай сепилинин түндүгүн ээлеп турган, Кытай үчүн иликтениши зарыл, андап түшүнүү керек болгон, башкача айтканда, ким экендиктерин билип, каратып алуу Кытайга чоң кадыр-барк алып келген эл.

4. Кыргыздар бул эмгекте жалпы түрк элдери менен чогуу айтылып, түрк

элдеринин ичиндеги негизги, күчтүү элдердин бири катары сүрөттөлгөн. Анткени **кыргыз** этноними падышаны билдирген **шанүй** сөзүнүн котормосу катары орун алган. Бул тарыхый чындыктарга туура келет. Себеби Тунйук жазма эстелигинде “Артук **кыргыз күчлүг** каган йагы болты (*Эми кыргыздардын күчтүү каганы да жообуз болду*) (Тун, 20)” деп айтылгандай, кыргыздар согушчул сапаттары жана аскердик-экономикалык күчү менен дайыма көңүлдү буруп келишкен (Alyılmaz, 2022, б. 334).

Жогоруда айтылган төрт жыйынтык “Сюаньцзан биографиясынын” Шинку Шели Тутуң тарабынан байыркы түрк тилине которулган тексттен чыккан жыйынтыктар. Ошондуктан бул жыйынтыктарды кытайча түп нускасын жазган кытай авторлорунун эмес, Шинку Шели Тутуңга таандык маалыматтар катары билишибиз абзел. Мындай так тарыхый маалыматтар жогоруда Л.Ю. Тугушева белгилегендей, Шинку Шели Тутуңдун терең тарыхый-географиялык билимине байланыштуу. Башкача айтканда, Шинку Шели Тутуң “Сюаньцзан биографиясын” которуп жатканда кайсы элдер, кандай аймактар, эмне болгон окуялар тууралуу сөз болуп жатканын жакшы билген үчүн ошол элдердин, аймактардын чыныгы түркчө аттарын, анын ичинде **кыргыз** этнонимин колдонгон. Ошону менен бирге, биздин оюбузча, кыргыздардын эскерилишинин дагы бир себеби Шинку Шели Тутуң жашап өткөн доордун жана ага чейинки жакынкы мезгилдин тарыхый-географиялык турумуна байланыштуу. Белгилүү болгондой, 745-жылы көктүрктөрдү жеңген уйгурлар Борбордук Азияга өкүмүн орнотушкан (Genç, 2002, б. 23). Бирок кыргыздар аларга толук түрдө баш ийген эмес. Бул эки мамлекет арасында узакка созулган күрөш башталат да, акырында, 840-жылы кыргыздар уйгурлардын начар абалынан

пайдаланып, чечүүчү сокку урушуп, Өтүкөнгө ээ болушкан (Bartol'd, 1996, б. 81). Бул жыл тарыхый булактарда Улуу Кыргыз кагандыгынын курулуш жылы катары айтылып келет (Hudyakov, 1996, б. 166). Уйгур кагандыгын кулаткан кыргыздар батышта Кашгарга, чыгышта Амур дарыясына чейин жортуулдап, шивейлерге кол салышкан. IX кылымдын ортосунда Улуу кыргыз кагандыгы батышта Иртыш дарыясына, чыгышта Селенге дарыясына, түштүктө Гоби чөлүнө чейинки аймакты камтып турган (Кісанов, 2010, б. 147). Биздин оюбузча, “Сюаньцзан биографиясындагы” кыргыздардын түндүктө, Кытай сепилинин түндүгүндө жашаган эл катары сүрөттөлүшү мына ушул абалга байланыштуу. Анткени кыргыздардын айынан Чыгыш Түркстанга жер оодарышкан уйгурлардын, өзгөчө, өз мезгилинин өтө билимдүү адамы болгон Шинку Шели Тутундун мурун гунндар, кийин көктүрктөр, алардан соң өздөрү бийлеп турган Улуу Кытай сепилинин түндүгүн 840-жылдан X кылымдын аягына чейин кыргыздар ээлеп калганын билбей калышы мүмкүн эмес.

Жыйынтык жана Сунуштар

Жалпы түрк дүйнөсүнүн орток адабий, тарыхый, маданий байлыгы болуп эсептелген Чыгыш Түркстандагы (КЭР СУАР) байыркы түркчө/уйгурча кол жазмалар – жалпы түркологиянын маанилүү изилдөө объектилеринин бири. Тилекке каршы, аталган кол жазмалар негизинен Берлин, Лондон, Санкт-Петербург өңдүү шаарлардагы түркологиялык борборлордун гана эмгектеринде каралып, эгемен түрк мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргызстанда кеңири белгилүү эмес. Бул жагдайды чоң өксүктүк катары бааласак болот. Анткени байыркы түркчө/уйгурча кол жазмалардын тили түрк тилдеринин тарыхын изилдөөдө өтө чоң материал болуп берсе, андагы тарыхый-этнографиялык маалыматтар түркология салаасындагы жалпы гуманитардык изилдөөлөргө көптөгөн кызык маалыматтарды берери шексиз. Мисалы, XI кылымдын башында Шинку Шели Тутун тарабынан байыркы кытай тилинен байыркы түркчөгө которулган “Сюаньцзан биографиясында” кыргыз этноними эки жолу жолугуп, кыргыздар Улуу Кытай сепилинин түндүгүн ээлеп турган, Кытай үчүн иликтениши зарыл, андап түшүнүү керек болгон, башкача айтканда, ким экендиктерин билип, каратып алуу Кытайга чоң кадыр-барк алып келген эл катары орун алган. Ошондуктан Чыгыш Түркстандагы (КЭР СУАР) байыркы түркчө/уйгурча кол жазмалар кыргызтаануунун изилдөө объектиси катары каралып, бул багытта илимий иштер аткарылышы зарыл.

Адабияттар

- Alyılmaz, C. (2022). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yay.
- Ashuri, Y. (2006). The uyghur translation of ‘xiongnu’ and others in classical chinese literature. *Minority Languages of China*, 1, 411-430.
- Bartol'd, V. V. (1996). Kirgizi. *Kirgizi (istočniki, istoriya, etnografiya)*. Bişkek: İlim, 68-134.
- Биçурин (İakinf), İ. Ya, (1950). *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v dreviye vremena*. Tom I, Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Cusaev, K. c.b. (tüzgöndör)., (2003), *Kirgizdardın cana Kirgizstandın tarihıy bulaktarı (b.z.ç. II k. – XVIII k. Kitay bulaktarınan üzündülör)*. 2-tom, Bişkek: KTMÜ.
- Ercilasun, A. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Genç, R. (2002). *Türk diynösünün kıskaçı tarihi*. Türkçödön Kirgizçaga korigon: Taalay Abdiev, Bişkek: KTMÜ.

- Hudyakov, Yu. S. (1995). *Kırgızı na prostorah Azii*. Bişkek.
- Hudyakov, Yu. S. (1996). *Kırgızskiy kaganat. Kırgızı (istoçniki, istoriya, etnografiya)*. Bişkek: İlim, 166-258.
- Kıçanov, E. İ. (2010). *İstoriya prigraniçnih s Kitaem drevnih i srednevekovih gosudarstv (ot gunnov do mançurov)*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe lingvistiöeskoye obsçestvo.
- Li, Rongxi. (1995). *A biography of the Tripitaka Master of the great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty. Translated from the Chinese of Sramana Huili and Shi Yancong (Taisho, Volume 50, Number 2053)*. Berkley/California.
- Mayer, A. L. (2001). *Cien-Biographie VI, überzetz und kommentiert*. Wiesbaden.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın eski Uygurca yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Suprunenko. G. P. (1974). *Nekotoriye istoçniki po drevney istorii kırgızov. İstoriya i kul'tura Kitaya*. Moskova: Nauka, 236-248.
- Taskin, V. S. (1984). *Materiyalı po istorii drevnih köçevih narodov gruppi dunhu*. Moskova: Nauka.
- Taşagıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin çocukları (Avrasya bozkırlarında İslam öncesi türk tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tuğuşeva, L. Yu. (1991). *Uygurskaya versiyeye biyografiyi Syuan-Tzana. Fragmentı iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya İnstitutu vostokovedeniya AN SSSR*. Moskova: Nauka, Glavnaya redaksiya Vostoçnoy literaturı.
- Yunusoğlu, M.K. (2022). Şingko Şeli Tutung'un tercüme üslubu üzerine?. *Papers of the International Workshop Old Uighur Studies in Memory of Şingko Şeli Tutung from Beşbalık*: June 4-6. 2011/ Yayına hazırlayan: Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu, 127-136.
- Zieme, P. (2011). Were the xiongnu identical with the türk?. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) 3-5 Aralık 2010 Bildiriler*, Yayına hazırlayanlar: Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 37-52.
- Zieme, P. (2022). Şingko Şäli Tutung kimdir?, *Papers of the International Workshop Old Uighur Studies in Memory of Şingko Şeli Tutung from Beşbalık*: June 4-6. 2011/ Yayına hazırlayan: Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu, 307-316.

Extended Abstract

Xuanzang, who traveled to India by crossing East Turkestan, Central Asia and Afghanistan between 629-645, is known as a great traveler, translator and scholar. Xuanzang's life story and his visit to India were later written as a separate work by his students around 650. At the beginning of the XI century Shinku Sheli Tutung translated this work, which was written in Chinese, into Old Turkic/Uyghur in East Turkestan.

In the 'Xuanzang Biography' written in the Old Uyghur script, there is some information about Old Turkish place names, peoples and history. One of them is the ethnonym Kyrgyz. The "Xuanzang Biography" consists of a total of 10 chapters, the 6th chapter of which contains the Kyrgyz word is stored in St. Petersburg, at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences under the code SI Uig 3. This work was published in 1991 by L.Yu. Tuğuşeva.

The ethnonym Kyrgyz is found in a section of the book that describes Xuanzang's refusal to accept Emperor Taizong's (627-649) reign as an adviser to the government. In his speech, Xuanzhan stressed that Emperor Taizong did not need the advice of a second man because of his deep knowledge and high intelligence, and listed his five virtues, best qualities, deeds and achievements.

The first text reflects the third argument of Xuanzang, namely, the section in which the emperor Taizong established his correct and humane laws and rules in the four corners of the world. The first sentence with the Kyrgyz anonym is as follows: küntün Tüpütüg tözkerip, tagdın Kırkızığ tüpkerip (*Exploring Tibet in the South and fully understanding the Kyrgyz in the mountains (North)*). In this sentence, Xuanzang said that Taizong studied all of Tibet at that time, fully understood the Kyrgyz people, passed good and humane laws to the Turks and people in plant clothing, and they began to obey him and send him gifts.

The second text refers to a chapter in which the emperor Taizong's warfare is cited as the fourth argument. The second sentence with the Kyrgyz anonym is as follows: tulp kuz arkurukı inchin ada barcha Tavgach ilinge kiirdiler. Kırkız ya mingülüg kishiler yumkı ich ichreki boltılar (*All the poor people in the north have entered China. The Kyrgyz and the cavalry were completely subdued*). In this sentence, Xuanjian wrote that as a result of the successful military campaigns of the Chinese ruler Taizong in 628-630, the northern peoples, namely the Turkic peoples, completely entered the Chinese state, and all Kyrgyz and cavalry were subjugated.

If we examine the contextual function, internal meaning and connection with the history of the two sentences with the Kyrgyz ethnonym in the "Xuanjiang Biography", we get the following results:

1. According to the geographical information given in the first text, the Kyrgyz are a people living in the north, in the mountains, north of the Great Wall of China. This is evidenced by both the ancient Chinese original text and the translation by Shinku Sheli Tutung. The information in this text that Taizong was aware of the Kyrgyz in the north is also in line with historical facts. Because in 632, Taizong sent an envoy named Wang Yi-hun to the Kyrgyz. In response to the embassy, in 648, the Kyrgyz leader Shibokui Achjan was received by Emperor Taizong in Chang'an, the capital of the Tang Empire, and received the title of governor-general of the Kyrgyz territory. In other words, Emperor Taizong was well aware of the Kyrgyz.
2. The second text states that as a result of the successful military campaigns of the Chinese (Tang) ruler Taizong in 628-630, the peoples of the north completely surrendered to the Tang Empire. As a result of these military campaigns, it was noted that the Kyrgyz also turned to China.
3. In both texts, the Kyrgyz were used as an indicator of the great talent of the most prominent, powerful, progressive emperor of the Tang Empire (618-907) Taizong, that is considered the golden age of Chinese history. Therefore, in the general sense of these texts, the Kyrgyz are a people who occupy the north, the north of the Great Wall of China, which should be studied and understood for China, in other words, to know who they are and bring them great prestige to China.
4. The Kyrgyz are mentioned in this work together with the Turkic peoples in general and are described as one of the main, strongest peoples among the Turkic peoples. Because the Kyrgyz ethnonym is a translation of the word shanui, which means king.